

ӘОЖ 1(574):17

Мұқатаева Айзат Амантайқызы

Ф.ғ.к., педагогикалық академияның қорр.-мүшесі

Тарих және өнер кафедрасы

«Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы

(Семей қ, Қазақстан)

Сапарханова Мадина Төлегенқызы,**Окенова Аружан Муратхановна,****Тұрсынғазыева Ақерке Ерболатқызы**

1 – курс магистранттар

Химия-биология кафедрасы

«Шәкәрім университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы

(Семей қ, Қазақстан)

ШӘКӘРІМ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ТАҢДАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа: Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясындағы еркіндік пен моральдық таңдау мәселесі қарастырылады. Зерттеудің өзегін адамның саналы таңдау мүмкіндігі, еркіндік пен жауапкершіліктің арақатынасы, ақыл мен ұжданның моральдық шешім қабылдаудағы қызметі және тұлғаның рухани кемелденуі құрайды. Шәкәрімнің «Үш анық» еңбегі мен шығармаларындағы адам, ар, ұждан, әділет, мейірім, ынсап, ақиқат және ерік ұғымдары өзара байланыста талданады. Ойшыл үшін еркіндік сыртқы шектеулердің болмауы ғана емес, адамның өз нәпсісі мен құмарлығын ақылға бағындырып, ар алдындағы жауапкершілігін мойындай алуы. Осы тұрғыдан моральдық таңдау адамның тек қалауына емес, шешімінің салдарын түсінуіне және оны адамгершілік өлшеммен бағалауына тәуелді. Мақала теориялық сипатта орындалып, философиялық-герменевтикалық және салыстырмалы талдау тәсілдеріне сүйенеді. Нәтижесінде Шәкәрім дүниетанымында еркіндік пен мораль бір-біріне қарсы категориялар емес, өзара шарттас ұғымдар екені көрсетіледі.

Түйін сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, еркіндік, моральдық таңдау, ар ілімі, ұждан, ақыл, жауапкершілік, әділет, мейірім, адам, рухани кемелдену.

Кіріспе. Еркіндік мәселесі философия тарихындағы ең күрделі антропологиялық және этикалық мәселелердің бірі. Адамның еркіндігі туралы сұрақ оның өз әрекетін қаншалықты өзі анықтай алатынына, сыртқы жағдайлар мен ішкі қажеттіліктердің шешімге ықпалына және жасалған таңдау үшін жауап бере алуына байланысты қойылады. Еркіндік туралы мәселені моральдан бөліп қарастыру қиын, өйткені таңдау бар жерде жауапкершілік, ал жауапкершілік бар жерде құндылықтық өлшем пайда болады.

Қазақ философиялық ойында бұл мәселені терең қарастырған тұлғалардың бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Оның шығармаларында адам табиғаты, ақиқат, жан, ар, ұждан, әділет, мейірім, ынсап, еңбек және нәпсі мәселелері біртұтас дүниетанымдық жүйе ретінде көрінеді. Зерттеушілер Шәкәрімнің моральдық философиясында ар-ұжданды адамның моральдық өзін-өзі басқаруының негізгі тетігі ретінде қарастыратынын көрсетеді [1; 2].

Мақаланың мақсаты – Шәкәрім философиясындағы еркіндік пен моральдық таңдаудың мазмұнын ашып, олардың ақыл, ұждан және жауапкершілік категорияларымен байланысын көрсету. Міндеттері: еркіндік ұғымының Шәкәрімдік мағынасын айқындау; моральдық таңдау құрылымын талдау; «Үш анықтағы» рухани-этикалық идеяларды саралау; ар ілімінің қазіргі адам үшін маңызын пайымдау.

1. Шәкәрім философиясындағы адам және еркіндік мәселесі Шәкәрімнің философиялық ізденістерінің өзегінде адам мәселесі тұр. Ол адамды тек табиғи немесе әлеуметтік жаратылыс ретінде емес, рухани таңдау жасай алатын және өз әрекетіне баға бере алатын субъект ретінде түсінеді. Осы ерекшелік еркіндік ұғымын оның дүниетанымындағы маңызды категориялардың біріне айналдырады. Адамның дүниедегі орны оның мүмкіндіктерімен ғана емес, сол мүмкіндіктерді қалай пайдаланатынымен анықталады.

Ойшылдың адам туралы түсінігінде табиғи құмарлықтар мен рухани-адамгершілік талап қатар жүреді. Адамда пайда, атақ, рахат, үстемдік сияқты тілектер болуы мүмкін. Бірақ тілектің болуы оны міндетті түрде орындау керек дегенді білдірмейді. Адамның ерекшелігі – өз ішіндегі ниеттердің арасынан таңдау жасай алуында. Бұл жерде ерік ұғымы шешуші маңызға ие.

Ерік еркіндігі Шәкәрім философиясында жауапкершіліктен ажырамайды. Егер адам өз ісін саналы түрде таңдауға қабілетті болмаса, моральдық жауапкершілік туралы айту қиын. Керісінше, адам өзінің шешіміне ықпал еткен жағдайларды түсіне отырып, сол жағдайда белгілі бір бағытты таңдаса, ол моральдық субъект ретінде көрінеді. Демек, еркіндік пен жауапкершілік бірін-бірі толықтырады.

Шәкәрімдік ойда сыртқы және ішкі еркіндікті ажырату маңызды. Сыртқы еркіндік адамның әрекетіне қойылған шектеулердің болмауымен байланысты. Ал ішкі еркіндік адамның өз ашуына, қорқынышына, өзімшілдігіне және уақытша пайдаға толық тәуелді болмауынан байқалады. Адам сырттай еркін болғанымен, ішкі жағынан құмарлықтың құлы болуы мүмкін. Сондықтан нағыз еркіндік адамның өзін-өзі басқаруынан көрінеді.

Осыдан «еркін адам кім?» деген сұрақ туындайды. Шәкәрімдік тұрғыдан еркін адам – тек мүмкіндігі көп адам емес, өз таңдауының моральдық салдарын түсінетін адам. Ол әрекетін сыртқы қысымға ғана сүйеніп емес, ішкі өлшем арқылы реттейді. Бұл ұстаным қазіргі мораль философиясындағы автономия ұғымымен мазмұндық жағынан үндеседі, бірақ Шәкәрім оны ар, ұят, намыс және ұждан категориялары арқылы ұлттық дүниетаным негізінде ашады.

Жеке адамның ішкі мәдениеті қоғамның жалпы адамгершілік ахуалына әсер етеді. Сондықтан қоғамды өзгерту мәселесі сыртқы институттарды өзгертумен ғана шектелмейді; адамның ниеті мен мінезін тәрбиелеу де маңызды. Осы тұрғыдан ар ілімі жеке және қоғамдық мораль арасындағы байланысты қамтамасыз ететін ішкі тетік ретінде көрінеді [2; 3].

2. Еркіндік пен қажеттілік: адамның таңдауының шекаралары

Философия тарихында еркіндік мәселесі қажеттілік ұғымымен бірге қарастырылады. Адам белгілі бір тарихи кезеңде, әлеуметтік ортада, отбасылық және мәдени жағдайда өмір сүреді. Оның білімі, экономикалық мүмкіндігі, тәрбиесі, денсаулығы және қоғамдағы орны шешімдеріне ықпал етеді. Сондықтан адамның еркіндігі абсолютті ме деген сұрақ заңды.

Шәкәрім философиясын талдау бұл сұраққа қарапайым жауап бермейді. Ойшыл сыртқы жағдайлардың маңызын жоққа шығармайды, бірақ адамның ішкі ұстанымын шешуші факторлардың бірі ретінде қарастырады. Бір жағдайдың өзінде әр адам әртүрлі әрекет етуі мүмкін, өйткені жағдай мен әрекеттің арасында ниет, ақыл, ерік және ұждан сияқты рухани тетіктер бар.

Мысалы, адам әділетсіздікке тап болғанда оны қайталау немесе оған қарсы моральдық ұстаным білдіру мүмкіндігіне ие. Бірінші жол сыртқы ортаға бейімделу болса, екіншісі ішкі құндылыққа сүйенген таңдау болуы мүмкін. Мұнда еркіндік жағдайдың жоқтығын емес, адамның сол жағдайға беретін жауабын көрсетеді.

Ойшылдың адамды толықтай сыртқы себептердің нәтижесі ретінде түсіндіруден бас тартуы маңызды. Егер адам тек ортаның қалыптастырған мінезін қайталаса, оның моральдық субъект ретіндегі ерекшелігі әлсірер еді. Адам ақыл арқылы әрекетін талдайды, ар арқылы оның дұрыстығын бағалайды. Осы қабілеттер ішкі еркіндіктің негізін құрайды.

Еркіндікке кедергі болатын факторлардың бірі – нәпсі. Нәпсі мұнда адамның өзімшілдікке, шектен тыс пайдаға, қызғанышқа, ашуға және ләззатқа тәуелділігін білдіретін моральдық ұғым ретінде қарастырылады. Адам нәпсі талабын бірден орындағанда өзін еркін сезінуі мүмкін. Бірақ бұл ұзақ мерзімде тәуелділікке айналады. Шәкәрімдік этикада еркіндік уақытша қалауды орындауда емес, оны қажет кезде тоқтата алуда көрінеді.

Демек, адам сыртқы жағдайларды әрдайым өзгерте алмайды, бірақ сол жағдайға беретін жауабын белгілі бір деңгейде таңдай алады. Еркіндік нақты өмірлік жағдайлардан бөлінбейді; ол адамның ішкі моральдық мүмкіндігімен айқындалады. Сондықтан Шәкәрім философиясындағы еркіндік абсолютті шексіздік емес, саналы өзін-өзі басқару кеңістігі.

3. Моральдық таңдау және оның құрылымы

Моральдық таңдау – бірнеше әрекет мүмкіндігінің арасынан адамгершілік өлшемге сүйеніп бірін таңдау процесі. Күнделікті өмірде таңдау қарапайым көрінгенімен, жеке пайда мен өзгенің мүддесі қақтығысқанда, ақиқат пен өтірік, әділет пен пайда, жауапкершілік пен ыңғайлылық арасында таңдау жасау қажет болғанда оның күрделілігі анық байқалады.

Шәкәрім философиясы тұрғысынан моральдық таңдауды шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады. Біріншісі – жағдайды тану. Екіншісі – ақыл арқылы ықтимал салдарды пайымдау. Үшіншісі – ішкі ниетті тексеру. Төртіншісі – ұждан өлшемімен бағалау. Бесіншісі – шешімді іске асыру және оның салдары үшін жауап беру. Бұл кезеңдер өзара байланысқан біртұтас моральдық әрекеттің бөліктері.

Ниет ұғымы ерекше маңызды. Бір әрекеттің сыртқы нәтижесі жақсы көрінгенімен, оның астарындағы ниет пайдакүнем болуы мүмкін. Керісінше, адамның мүмкіндігі шектеулі болғандықтан толық нәтиже шығара алмауы оның ниетінің адамгершілік

сипатын жоққа шығармайды. Сондықтан Шәкәрімдік этикада ниет пен әрекеттің нәтижесі қатар бағалануы керек.

Моральдық таңдауда ақылдың қызметі тек есептеу емес. Ақыл жағдайдың мәнін түсінуге, салдарды салыстыруға, жалған мен шынның арасын ажыратуға көмектеседі. Бірақ ақыл моральдық бағытсыз қалса, оны адамгершілікке қызмет ететін күш ретінде бағалау қиын. Ақылды адам өз пайдасын өзгелерден жасырудың жолын да табуы мүмкін. Сондықтан ақыл мен ұжданның үйлесімі маңызды.

Ұждан моральдық таңдаудың ішкі өлшемі ретінде адамның өзіне ғана емес, басқа адамға да қатысты жауапкершілігін күшейтеді. «Маған тиімді ме?» деген сұрақпен шектелмей, «Бұл әділетті ме?», «Біреуге зиян келтірмей ме?», «Өз ар-ұятым алдында бұл шешімді ақтай аламын ба?» деген сұрақтар шешім кеңістігін өзгертеді. Осы мағынада ұждан сыртқы бақылаусыз да әрекет ететін моральдық механизм.

Моральдық таңдаудың қайтымсыз салдары болуы мүмкін. Айтылған сөз немесе жасалған әрекет басқа адамдардың өміріне әсер етеді. Сондықтан еркіндік жауапкершілікпен толыққанда ғана моральдық мәнге ие болады. Шәкәрім философиясының маңызды түйіні – адам таңдау мүмкіндігіне ие болған сайын ар алдындағы міндеті де күшейеді.

4. «Үш анық» және еркіндіктің рухани негіздері

Шәкәрімнің философиялық жүйесін түсінуде «Үш анық» еңбегінің орны ерекше. Мұнда дүниенің мәні, адамның жаны, ар-ұждан және өмірдің мақсаты сияқты іргелі мәселелер қарастырылады. Зерттеушілер бұл еңбектің өзегінде ақиқат пен адамгершілік мәселелерінің бір-бірінен ажырамайтынын атап көрсетеді [1; 5].

«Үш анықтағы» ізденісті еркіндік мәселесімен байланыстырғанда, адамның дүниедегі орнын түсіну оның моральдық таңдауына ықпал ететінін байқауға болады. Адам өзін тек кездейсоқ материалдық тіршілік иесі ретінде қабылдаса, өмір мақсатын жеке пайдамен шектеуі мүмкін. Ал рухани жауапкершілігін мойындаған кезде әрекеттің мәні кеңейеді. Осылайша дүниетаным мен мораль бірін-бірі толықтырады.

Шәкәрім үшін ақиқатқа ұмтылу дайын жауапты қабылдау емес, іздену, салыстыру және ақылмен тексеру процесі. Бұл ұстаным интеллектуалдық еркіндікпен байланысты. Адам белгілі бір пікірді тек беделге немесе көпшіліктің сөзіне сүйеніп қабылдамай, оны ақылмен таразылауы керек. Сондықтан ой еркіндігі моральдық еркіндіктің алғышарты ретінде көрінеді.

Дегенмен интеллектуалдық еркіндік жауапкершіліксіз қарастырылмайды. Адам өз пікірінің салдарын ескеруі тиіс. Ақылдың маңызы кез келген пікірді дұрыс деп тану емес, шындықты іздеу, қателікті мойындау және моральдық тұрғыдан жетілуге ұмтылу.

«Үш анық» негізінде еркіндіктің үш қабатын пайымдауға болады: дүниені тануға ұмтылатын интеллектуалдық еркіндік; өз ниеті мен әрекетін басқаруға мүмкіндік беретін моральдық еркіндік; өмірдің мәнін іздеумен байланысты рухани еркіндік. Бұл өлшемдер бір-бірінен оқшау емес. Адам ақиқатты іздеген сайын өз әрекетіне сыни қарайды; өз әрекетіне жауапкершілікпен қараған сайын рухани дүниесін қалыптастырады.

Шәкәрімнің ұжданды ынсап, әділет және мейіріммен байланыстыруы моральдық еркіндіктің мазмұнын нақтылайды. Ынсап адамның шектен аспауын, әділет өзгенің мүддесін ескеруді, мейірім адамға жанашырлықпен қарауды білдіреді. Олардың бірлігі адамның таңдауын тек жеке мүддемен шектемей, әлеуметтік кеңістікке енгізеді [1; 3].

5. Ұждан – еркін таңдаудың ішкі моральдық өлшемі

Шәкәрім философиясындағы ең маңызды категориялардың бірі – ұждан. Зерттеушілер оны адамның моральдық өзін-өзі басқару қабілетімен, әрекетіне ішкі баға беруімен және адамгершілік міндеттерді орындауға ұмтылысымен байланыстырады [1]. Ұждан сырттан таңылатын ереже емес, адамның ішкі дүниесінде әрекет ететін моральдық өлшем.

Ұжданды еркіндік мәселесімен байланыстырудың себебі – моральдық шешім сыртқы бақылауға тәуелсіз жүзеге асуы мүмкін. Адамды ешкім бақыламай тұрған кезде де әділетсіз әрекеттен бас тарта алады. Мұндай шешімді сыртқы жаза емес, ішкі моральдық өлшем анықтайды. Демек, ұждан сыртқы бақылаудан ішкі жауапкершілікке өтуді қамтамасыз етеді.

Ұжданның құрамдары ретінде Шәкәрім ынсап, әділет және мейірімді атайды. Ынсап адамның шектен шықпауын және қажеттілігін өлшей білуін талап етеді. Әділет басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін ескеруге жетелейді. Мейірім моральдық әрекетке гуманистік мазмұн береді. Үшеуінің бірлігі адамды тек өз пайдасын ойлайтын субъектіден моральдық жауапкершілігі бар тұлғаға көтереді.

Ұжданды еркіндіктің шектеуі деп түсіну дұрыс емес. Шәкәрімдік түсінікте ұждан еркіндіктің сапасын арттырады. Егер адам кез келген қалауын орындауға тәуелді болса, әрекеті сырттай еркін көрінгенімен, ішкі тәуелділікке ұқсайды. Ал өз қалауын саралап, моральдық тұрғыдан дұрыс деп тапқан әрекетті саналы түрде таңдау – еркіндіктің жоғары деңгейі.

Бұл жерде еркіндік пен тәртіптің арақатынасы да өзгереді. Сыртқы тәртіп адамды мәжбүр етуі мүмкін, ал ішкі моральдық тәртіп адамның өзін-өзі реттеуінен туындайды. Шәкәрімнің ар ілімі осы ішкі тәртіпті қалыптастыруға бағытталған. Ар талаптарын орындау сыртқы еркіндікті тарылтпай, шешім қабылдау мәдениетін қалыптастырады.

Ұждан тек жеке адамның өзіне қатысты емес. Адамның таңдауы басқа адамдарға әсер етеді. Сондықтан моральдық шешімде өзгенің қадір-қасиетін мойындау маңызды. Шәкәрімнің философиялық ойындағы адамгершілік принциптер жеке адамның рухани жетілуін қоғамдағы өзара қатынастармен байланыстырады. Осы себепті ар ілімін жеке этикамен қатар әлеуметтік моральдың негізі ретінде де қарастыруға болады [3; 6].

6. Ақыл, жүрек және ерік: моральдық шешімнің ішкі тетіктері

Шәкәрім дүниетанымында адамның моральдық әрекетін бір ғана қабілет арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Ақыл, жүрек, ерік және ұждан өзара байланыста қарастырылады. Ақыл жағдайды түсіндіреді, жүрек адамгершілік сезімді тереңдетеді, ерік шешімді іске асырады, ал ұждан әрекеттің моральдық бағытын айқындайды.

Ақыл бар, бірақ мейірім жоқ болса, білімді адамгершілікке қарсы мақсатта пайдалану қаупі бар. Мейірім бар, бірақ ақыл жеткіліксіз болса, ниет жақсы болғанымен, нақты жағдай дұрыс бағаланбауы мүмкін. Ал дұрыс шешімді түсінгенімен, ерік әлсіз болса, адам өз ұстанымын іске асыра алмайды. Сондықтан моральдық таңдау – бірнеше рухани қабілеттің бірлескен әрекеті.

Еріктің моральдық маңызы оның белгілі бір қалауды тоқтатуға немесе ұзақ мерзімді мақсат үшін қысқа мерзімді пайдадан бас тартуға мүмкіндік беруімен байланысты. Мысалы, адам өтірік айту арқылы уақытша қиындықтан құтылуы мүмкін, бірақ оның салдары сенімнің бұзылуына әкеледі. Моральдық таңдау кезінде қысқа және ұзақ мерзімді салдар салыстырылады.

Шәкәрімнің ойлау жүйесінде адамның ішкі күресі маңызды. Адам өз бойындағы жақсы және жаман бағыттардың арасынан таңдау жасайды. Мұндай таңдау бір рет қана жасалмайды, ол күнделікті өмірде қайталанады. Сондықтан моральдық кемелдену дайын күй емес, үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеу процесі.

Өзін-өзі тәрбиелеу еркіндікпен тікелей байланысты. Адам өз мінезін өзгерте алатынын мойындағанда ғана моральдық даму мүмкін болады. Шәкәрім үшін кемшілікті «мінезім сондай» деп ақтау жеткіліксіз. Адам өз әрекетін талдап, қателігін түсініп, оны түзетуге ұмтылуы керек. Бұл – ішкі еркіндіктің практикалық көрінісі.

Осы жерде Шәкәрім философиясының қазіргі тұлғалық даму мәселелерімен үндестігі байқалады. Қазіргі адам ақпараттың көптігі, әлеуметтік қысым және жылдам шешім қабылдау жағдайында өмір сүреді. Мұндай ортада адамның өз әрекетін сыртқы әсерлерден ажыратып, ішкі құндылықтарын анықтай алуы маңызды. Ақыл мен ұжданды қатар қою моральдық рефлексияға негіз бола алады.

7. Еркіндік, жауапкершілік және моральдық автономия

Моральдық автономия адамның шешімді сыртқы мәжбүрлеуге ғана сүйенбей, өзі мойындаған моральдық принциптерге сәйкес қабылдауын білдіреді. Бұл ұғым Шәкәрімнің ар ілімімен мазмұндық тұрғыдан жақын. Адамның моральдық жетілуі оның сыртқы бақылауға тәуелді болмай, өз әрекетін ішкі ар өлшемімен реттей алуынан көрінеді.

Жауапкершілік еркіндіктің салдары ретінде түсіндіріледі. Адам таңдау мүмкіндігіне ие болған сайын шешіміне жауап беру міндеті де артады. Шәкәрім философиясында жауапкершілік тек заң алдындағы жауапкершілік емес. Заң рұқсат еткен әрекет моральдық тұрғыдан әрдайым дұрыс болмауы мүмкін. Сондықтан ар алдындағы жауапкершілік заңдық норманы толықтыратын ішкі өлшем қызметін атқарады.

Бір адамның құпиясын білу оны таратуға мүмкіндік береді, бірақ мүмкіндік пен моральдық рұқсат бір нәрсе емес. Біреудің әлсіздігін пайдалану тиімді болуы мүмкін, бірақ әділет пен мейірім өлшеміне сәйкес келмеуі ықтимал. Мұндай жағдайда адамның шынайы еркіндігі мүмкіндіктерінің көптігінде емес, сол мүмкіндіктердің қайсысын моральдық тұрғыдан таңдағанында көрінеді.

Шәкәрім философиясында адам өзіне ғана есеп бермейді, оның әрекеті қоғамға әсер етеді. Сондықтан жеке мораль қоғамдық өмірдің сапасына ықпал етеді. Әр адам өз таңдауында өтірікке, әділетсіздікке және қиянатқа жол бермеуге тырысса, бұл жеке деңгейдегі ұстанымнан қоғамдық құндылыққа айналады.

Ойшылдың ар ілімі моральдық автономияның ұлттық-философиялық үлгісі ретінде қарастырылуы мүмкін. Ол дайын моральдық ережелерді жаттаудан гөрі адамның ішкі сенімін қалыптастыруға басымдық береді. Адам «неге бұлай істеуім керек?» деген сұраққа ақылы мен ұжданы арқылы жауап іздегенде моральдық шешім шынайы ішкі таңдау сипатына ие болады.

Моральдық автономияны абсолютті субъективизммен теңестіруге болмайды. «Мен осылай ойлаймын» деген жеке пікір кез келген әрекетті ақтай алмайды. Шәкәрім үшін таңдау ақиқат, әділет, мейірім және ұждан сияқты жалпыадамзаттық өлшемдермен байланыста қарастырылады. Демек, еркіндік субъективті қалау мен моральдық талап арасында саналы тепе-теңдік орнатуды қажет етеді.

8. Шәкәрімнің еркіндік философиясының қазіргі маңызы

Шәкәрімнің еркіндік пен моральдық таңдау туралы ойлары қазіргі қоғам үшін де өзекті. Қазіргі кезеңде адамның таңдауы көбейгенімен, шешіміне ықпал ететін факторлар да артты. Ақпараттық орта, әлеуметтік желілер, қоғамдық пікір, жарнама және тұтыну мәдениеті адамның қалауы мен мінез-құлқына әсер етеді. Сыртқы еркіндіктің кеңеюі автоматты түрде ішкі еркіндіктің күшеюін білдірмейді.

Осындай жағдайда ішкі моральдық бақылауға негізделген ар ілімі маңызды. Адам ақпаратты бірден қабылдамай, оның шынайылығын ақылмен тексеруі; эмоциямен қабылданған шешімді қайта бағалауы; өз әрекетінің басқа адамдарға әсерін ескеруі қажет. Бұл принциптер адамның ақпараттық және әлеуметтік ортадағы моральдық дербестігін күшейтеді.

Білім беру саласында да бұл идеяның маңызы бар. Моральдық тәрбиені тек ережелерді жаттатумен шектеу оқушының ішкі жауапкершілігін толық қалыптастырмайды. Моральдық білім нақты жағдайларда таңдау жасауға мүмкіндік беретін рефлексиялық қабілетті дамытуы тиіс. «Егер сен осындай жағдайда болсаң, не істер едің?», «Бұл шешім кімге әсер етеді?», «Өз шешіміңді ар алдында қалай түсіндіресің?» сияқты сұрақтар моральдық ойлауды дамыта алады.

Шәкәрімнің еркіндік туралы көзқарасын азаматтық мәдениет тұрғысынан да талдауға болады. Еркін қоғамда адамның өз пікірін айту құқығы бар, бірақ бұл құқық өзге адамның қадір-қасиетін жоққа шығаруға негіз болмауы керек. Өзгенің еркіндігін мойындау – өз еркіндігіңнің моральдық шекарасын түсіну. Осы тұрғыдан еркіндік пен өзара құрмет бір-біріне қарсы емес.

Шәкәрім философиясының тағы бір қазіргі маңызы – жауапкершілікті сыртқы институттарға ғана жүктемеу. Қоғамдық тәртіпті заңдар қамтамасыз етеді, бірақ олардың бәрін бақылау мүмкін емес. Адамның ішкі ұстанымы әлсіз болса, тәртіп тек бақылау кезінде сақталуы мүмкін. Ал ұждан қалыптасқан жағдайда адам бақылаусыз жерде де моральдық шешім қабылдай алады.

Сондықтан Шәкәрімнің ар ілімін қазіргі этикалық білім, тұлғалық даму және азаматтық жауапкершілік мәселелерімен байланыстыра зерттеу мүмкіндігі кең. Оның философиясы еркіндікті адамның тек құқықтары арқылы емес, өз әрекетінің салдарын түсіну қабілеті арқылы пайымдауға мүмкіндік береді.

9. Еркіндік пен моральдық таңдау категорияларының өзара байланысы

Шәкәрім философиясын жинақтап қарастырғанда еркіндік пен моральдық таңдаудың бірнеше деңгейде байланысатынын көреміз. Бірінші деңгей – танымдық деңгей. Адам не істеп жатқанын түсінбесе, оның таңдауы толық саналы болмайды. Сондықтан еркіндік ақиқатқа ұмтылумен және ақылдың қызметімен байланысты. Екінші деңгей – еріктік деңгей. Адам дұрыс деп таныған әрекетін іске асыру үшін ерік күшін жұмсайды. Үшінші деңгей – моральдық деңгей. Таңдаудың дұрыстығы ұждан, әділет және мейірім өлшемдерімен бағаланады.

Бұл құрылымда моральдық таңдау тек шешім қабылдау актісі емес, адамның өзін қалыптастыратын процесс. Әр таңдау адамның мінезіне әсер етеді. Әділетті әрекетті қайталау әділеттілікке бейімділікті күшейтеді, ал өтірікті әдетке айналдыру адамның моральдық сезімін әлсіретуі мүмкін. Осы тұрғыдан еркіндік адамның болашақ тұлғалық сипатын да қалыптастырады.

Шәкәрімнің ойынша адам өзінің ішкі дүниесін өзгертуге қабілетті. Бұл мүмкіндік моральдық тәрбиенің теориялық негізін құрайды. Егер адам өзгермейтін, толық

детерминацияланған тіршілік иесі болса, тәрбие мен өзін-өзі жетілдірудің мағынасы азаяр еді. Ал адамның таңдауға қабілеттілігі оның рухани дамуына жол ашады.

Еркіндіктің моральдық мазмұны адамның өзгені мойындауынан да көрінеді. Өз еркіндігін абсолюттендірген адам басқа адамның еркіндігіне қауіп төндіруі мүмкін. Шәкәрімнің әділет және мейірім категориялары осы қарама-қайшылықты жұмсартыды. Әділет теңдік пен құқықтық өлшемді, мейірім адамаралық қатынастың гуманистік өлшемін қамтамасыз етеді.

Моральдық таңдау кезінде адамның ішкі мотиві мен қоғамдық салдары қатар қарастырылуы қажет. Шәкәрімнің философиясы осы екі деңгейді бір-бірінен ажыратпайды. Адамның жүрегіндегі ниет сыртқы әрекет арқылы қоғамға әсер етеді, ал қоғамдағы моральдық ахуал жеке адамның қалыптасуына қайта ықпал етеді. Бұл өзара байланыс жеке және қоғамдық этиканың тұтастығын көрсетеді.

Осыдан Шәкәрім философиясындағы еркіндікті үш сөзбен түйіндеуге болады: таңдау, ұждан, жауапкершілік. Таңдау еркіндіктің мүмкіндігін білдіреді; ұждан оның моральдық бағытын анықтайды; жауапкершілік сол таңдаудың салдарын мойындауды қамтамасыз етеді. Үшеуі біріктірілгенде ғана еркіндік адамгершілік сипат алады.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық мұрасындағы еркіндік пен моральдық таңдау мәселесін талдау адамды рухани және моральдық субъект ретінде түсінудің маңызын көрсетеді. Ойшыл үшін адам сыртқы жағдайлардың пассивті нәтижесі емес, өз әрекетін ой елегінен өткізіп, оған моральдық баға бере алатын тұлға. Сондықтан еркіндік оның философиясында жауапкершілікпен тікелей байланыста қарастырылады.

Шәкәрімдік түсініктегі еркіндік «қалағаныңның бәрін жасау» қағидасына сыймайды. Еркіндік адамның өз қалауын тануы, оны ақылмен саралауы, ұжданмен өлшеуі және саналы шешім қабылдауы арқылы жүзеге асады. Бұл жерде ішкі еркіндік сыртқы еркіндікпен салыстырғанда ерекше маңызға ие. Адам сыртқы қысымнан бос болғанымен, нәпсі мен өзімшілдікке тәуелді болса, оның еркіндігі толыққанды емес.

Моральдық таңдау осы ішкі еркіндіктің нақты көрінісі. Адам алдында бірнеше мүмкіндік тұрғанда оның шешімі ниет, ақыл, ерік және ұжданның өзара әрекеті арқылы қалыптасады. Ақыл әрекеттің салдарын түсіндіреді, мейірім басқа адамның жағдайын ескеруге мүмкіндік береді, ерік шешімді іске асырады, ал ұждан оның моральдық дұрыстығын бағалайды.

«Үш анық» пен ар ілімін талдау Шәкәрім философиясында танымдық және моральдық мәселелердің біртұтас екенін көрсетеді. Ақиқатты іздеу адамның өзін және әрекетін тануына алып келеді; өзін тану жауапкершілікті күшейтеді; жауапкершілік рухани кемелденуге жағдай жасайды. Сондықтан еркіндік, ақыл, ұждан және рухани даму өзара байланысқан ұғымдар жүйесін құрайды.

Шәкәрімнің ұжданды ынсап, әділет және мейіріммен байланыстыруы еркіндіктің моральдық мазмұнын айқындайды. Адам өз еркіндігін басқа адамның қадір-қасиетін бұзбай жүзеге асыруы тиіс. Осы тұрғыдан еркіндік пен жауапкершілік бір-бірін шектейтін емес, бір-бірін мәнді ететін категориялар. Еркіндік таңдау мүмкіндігін берсе, жауапкершілік сол таңдауға моральдық өлшем береді.

Зерттеу нәтижесінде Шәкәрім философиясындағы моральдық таңдау мәселесін қазіргі қоғамның ақпараттық, әлеуметтік және мәдени жағдайларымен байланыстыра қарастыруға болатыны көрсетілді. Қазіргі адамда таңдау мүмкіндігі көп болғанымен,

сыртқы ықпалдар да көп. Сондықтан ішкі еркіндік пен моральдық автономияны дамыту өзекті. Шәкәрімнің ар ілімі осы мәселені адамның ішкі дүниесін тәрбиелеу, ақыл мен ұжданды үйлестіру және өзгенің еркіндігін мойындау арқылы пайымдауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, Шәкәрім философиясында еркіндік пен моральдық таңдау бір-бірінен бөлек қарастырылмайды. Адамның шынайы еркіндігі оның таңдауының адамгершілік мазмұнымен анықталады. Ал моральдық таңдау адамның өз әрекеті үшін жауапкершілік ала алуымен толықтырылады. Осы тұрғыдан Шәкәрімнің философиялық мұрасы қазақ ойлау кеңістігіндегі моральдық автономия, ар-ұждан және жауапкершілік мәселелерін зерттеу үшін маңызды теориялық негіз болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Асқарова А.Ш., Баязитов Б.Б. Шәкәрімнің «Ар ілімі» концепциясы // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2019. – №2 (174). – Б. 19–26. DOI: 10.26577/EJPh.2019.v174.i2.ph3.
2. Шәкәрім дүниетанымындағы адам мәселесі // Journal of Philosophy, Culture and Political Science. – 2014. – №2 (47). – Б. 3–11.
3. Шәкәрім Құдайбердіұлының моральдық философиясы мен ұждан тұжырымдамасы. – 2021.
4. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Үш анық. – Алматы: Қазақстан, 1991.
5. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер, философиялық трактаттар. – Алматы: Жазушы, 1988.
6. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2006.
7. Қазақ философиясының тарихы: он бес томдық. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014.
8. Нысанбаев Ә. Қазақ философиясы: тарихы мен қазіргі мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1999.
9. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975.
10. Шәкәрімнің ар-ұждан философиясы және тұлғаның моральдық қалыптасуы // Шәкәрім университетінің ғылыми басылымдары. – 2021. – №10 (134).

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ - СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ - SOCIO-ECONOMIC AND LEGAL SCIENCES

Төлегенов Тимур Сейфуллаулы

**ДИНАМИКА ТУРИСТСКИХ ПОТОКОВ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНФРАСТРУКТУРЫ
ТУРКЕСТАНА: ОТ ЭКСТЕНСИВНОГО РОСТА К СМАРТ-УПРАВЛЕНИЮ 10**

Alexander Gorevoy

**WHICH INEQUALITY STATISTICS SURVIVE AN ADMINISTRATIVE BOUNDARY CHANGE?
EVIDENCE FROM KAZAKHSTAN, 2010–2023 14**

Rakhimov Djalil

**DOES THE SHIFT TO CASHLESS PAYMENTS GO TOGETHER WITH FASTER GROWTH IN
HOUSEHOLD CREDIT? EVIDENCE FROM THE REGIONS OF KAZAKHSTAN, 2023-2025 26**

Kazhgerey Asan

**HOW MANY FOOD BASKETS DOES AN AVERAGE WAGE BUY? WAGES AND FOOD PRICES IN
THE 20 REGIONS OF KAZAKHSTAN, 2024-2026 37**

Tagimova Alua

**WHO WAS LEFT BEHIND? EDUCATION AND FINANCIAL INCLUSION IN KAZAKHSTAN AND
THREE CENTRAL ASIAN NEIGHBOURS, 2021-2024 44**

Wei Wei, Mynzhanova Gulzhakan, Niyetalina Gaukhar

**DIGITAL–PHYSICAL INTEGRATION AND ECONOMIC PERFORMANCE IN INDUSTRIAL
INTEGRATED ENERGY SYSTEMS: A SCENARIO-BASED ANALYSIS OF SMART GRID
CONTROL, BATTERY ENERGY STORAGE, AND DIGITAL TWINS 51**

Xu Fumin, Wei Wei, Ruziyeva Elvira, Moldabekova A.

**FROM CULTURAL RESOURCES TO GLOBAL CONSUMER VALUE: THE BRIDGE–IMC MODEL
AND THE INTERNATIONALIZATION OF BLACK MYTH: WUKONG UNDER THE BELT AND
ROAD INITIATIVE 64**

Ibraimkhan Alikhan

**WHICH CRIMES CAN A 14-YEAR-OLD BE TRIED FOR? THE LIST IN ARTICLE 15 OF
KAZAKHSTAN'S CRIMINAL CODE COMPARED WITH 30 OTHER JURISDICTIONS 80**

Yerboluly Madi

**DID IMPORTED CARS REALLY GET CHEAPER? CHINESE CARS AND THE AVERAGE
CUSTOMS VALUE OF PASSENGER CARS IMPORTED INTO KAZAKHSTAN, 2015-2025 91**

Салимбаев Ербол Аманжолович

**АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ КАК ИНДИКАТОР ИЗМЕНЕНИЙ
ПОТЕНЦИАЛЬНОГО СПРОСА НА КОНСАЛТИНГОВЫЕ УСЛУГИ 99**

Rambergenov Ramil

**REGIONAL NEW-FIRM FORMATION IN UZBEKISTAN AFTER THE 2017 REFORMS:
PERSISTENCE IN SCALE, CONVERGENCE IN INTENSITY, AND RECOMPOSITION TOWARD
TRADE 107**

Abdesh Dinara

**FROM A WOMEN'S LEAD TO A MEN'S LEAD: THE GENDER GAP IN DIGITAL PAYMENTS IN
KAZAKHSTAN AND THREE CENTRAL ASIAN NEIGHBOURS, 2021-2024 116**

Amangeldi Aidana

**DID SMALL BUSINESS IN KAZAKHSTAN REALLY SHRINK IN 2026? THE NEW TAX CODE,
REGIONAL TAX RATES AND THE FALL IN THE NUMBER OF INDIVIDUAL ENTREPRENEURS 124**

Cheng Che	
BUILD, BUY, OR PARTNER? ENTRY MODE SELECTION AND RISK GOVERNANCE FOR WIND POWER INVESTMENT IN KAZAKHSTAN	133
Wang Liang	
FROM CAPACITY EXPANSION TO SYSTEM VALUE: COORDINATED DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY, GRID FLEXIBILITY AND ENERGY STORAGE IN KAZAKHSTAN	146
Chen Jun	
CONSTRUCTION-PERIOD CREDIT RISK MANAGEMENT FOR LARGE INFRASTRUCTURE PROJECT FINANCE IN KAZAKHSTAN	159
Alniyaz Danial	
HOW MUCH FUEL DOES A HYBRID REALLY SAVE? A SAME-MODEL COMPARISON OF HYBRID AND GASOLINE CARS IN US FUEL ECONOMY	173

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ - TECHNICAL SCIENCE

Nurmakhan Almira	
ADVANTAGES OF FIBER OPTIC COMMUNICATION OVER TRADITIONAL COPPER CABLES	180
Kozhabai Bereke	
SECURITY CHALLENGES IN IOT-BASED TELECOMMUNICATION NETWORKS	188
Azamatuly Yerassyl	
WHY AI-GENERATED CODE FAILS A BENCHMARK: A FAILURE ANALYSIS OF THREE OPEN LANGUAGE MODELS ON 30 HUMANEVAL+ TASKS	197
Nurzhan Sanzhar	
A FEW SHELLS, A FEW OPERATORS: WHERE LOW EARTH ORBIT IS CROWDED IN AN ALTITUDE-INCLINATION MAP OF 16,620 ACTIVE SATELLITES	206
Askarbek Nurislam	
CAN THE WEATHER TELL WHICH DAYS IN ASTANA WILL BE POLLUTED? CLASSIFYING PM2.5 EXCEEDANCE DAYS WITH MACHINE LEARNING AND CHECKING THE DATA AGAINST A GROUND MONITOR	212
Iliyas Arman	
SHOOTING ON THE MOVE: HOW MUCH AIM A ROBOT LOSES BY IGNORING ITS OWN VELOCITY, AND WHETHER A VIRTUAL-TARGET CORRECTION RECOVERS IT	223
Ануар Әлімжан Бахытжанұлы, Сексенбаева Айша Курманбековна	
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СТАНДАРТОВ И МЕТОДИК ОБУЧЕНИЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ: NICE FRAMEWORK, ECSF И ПРАКТИКО- ОРИЕНТИРОВАННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	229
Mukhamedzhan Yerganat	
GROWTH OF GITHUB DEVELOPER COMMUNITIES IN KAZAKHSTAN, UZBEKISTAN AND KYRGYZSTAN, 2020-2026: EVIDENCE FROM THE GITHUB INNOVATION GRAPH	239

ПӘНДЕР АРАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ НАУКИ – INTERDISCIPLINARY SCIENCES

Albiyev Asser	
HOW MUCH OF AN ARTICLE COUNT IS HUMAN WORK? DECOMPOSING THE CREATION OF FIVE WIKIPEDIAS, 2010–2025	251
Amangeldy Nurbolat	
HOW MUCH OF KAZAKHSTAN'S URBAN BUILT STOCK PREDATES ITS SEISMIC CODES, AND WHERE DOES THAT STOCK SIT RELATIVE TO HAZARD?	261

Torekhan Sabrina

WHERE ALMATY WALKS ITS OWN WAY: INFORMAL SHORTCUTS IN OPENSTREETMAP AND THE DETOURS THEY AVOID	267
---	------------

ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР - СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ - SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

Мұқатаева Айзат Амантайқызы, Стамбекова Жанат Байғазықызы, Слямханова Гүлім Болатқызы, Қызырбек Аяулым Ерболқызы

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ТАНЫМ: ПОППЕР, КУН ЖӘНЕ ЛАКАТОС ИДЕЯЛАРЫ ТҮРҒЫСЫНАН ТАЛДАУ	272
--	------------

Мұқатаева Айзат Амантайқызы, Сапарханова Мадина Төлегенқызы, Окенова Аружан Муратхановна, Тұрсынғазыева Ақерке Ерболатқызы

ШӘКӘРІМ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ЕРКІНДІК ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ТАҢДАУ МӘСЕЛЕСІ	282
---	------------

Komekova Saida

DO UNHAPPY REVIEWERS MIX IN MORE RUSSIAN? STAR RATINGS AND KAZAKH-RUSSIAN CODE-SWITCHING IN 175,002 ONLINE REVIEWS	291
---	------------

Zhumagali Yerbol

DOES A BIGGER MODEL CLOSE THE GAP? KAZAKH-LANGUAGE ACCURACY ON KAZAKHSTAN-SPECIFIC VERSUS UNIVERSAL SCHOOL SUBJECTS IN SMALL OPEN-WEIGHT LANGUAGE MODELS	304
---	------------

Abdrakhmanova Madina

DOES A MEDAL BUY ATTENTION? WIKIPEDIA VIEWS OF KAZAKHSTAN'S ATHLETES BEFORE AND AFTER THE PARIS 2024 OLYMPIC	308
---	------------

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ – PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Kaldarbek Mergen

FAMILY OR SCHOOL? SOCIOECONOMIC COMPOSITION AND MATHEMATICS ACHIEVEMENT IN KAZAKHSTAN, PISA 2022 AND 2025	316
--	------------

Zhenis Adilzhan

WHICH OLYMPIAD PROBLEMS DO STUDENTS TAKE TO THE BOARD? CHOICES AND DEFENCES IN THE 8TH-GRADE LEAGUE OF KARAGANDY MATHBATTLES 2026	323
--	------------

Базарбаева Айнура Бектуровна

ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР И ПОДВИЖНЫЕ ИГРЫ КАК ИНСТРУМЕНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОСНОВ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	330
---	------------

БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАР - БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ - BIOLOGICAL SCIENCES

Bazhenova Diana

GROWTH DYNAMICS OF STERLET (<i>Acipenser ruthenus</i> L.) REARED IN A RECIRCULATING AQUACULTURE SYSTEM	333
---	------------

ТУРИСТИЧЕСКИЕ И СПОРТИВНЫЕ НАУКИ - ТУРИСТІК ЖӘНЕ СПОРТ ҒЫЛЫМДАРЫ - TOURISM AND SPORTS SCIENCES

Төлеп Жазира Маратқызы

ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ФЕСТИВАЛЬДЕРДІҢ ТУРИСТІК ДЕСТИНАЦИЯ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ МЕН ДАМУ ҮРДІСТЕРІ	340
--	------------

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ - ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ - NATURAL SCIENCES

Нургельдина Асель Ермаковна, Серикбаева Жанерке Алимжановна

ШЕКАРАСЫЗ ФИЗИКА: ӘР ЕЛДЕГІ ФИЗИКАЛЫҚ БІЛІМДІ САЛЫСТЫРУ 347